

ŞEMSETTİN SAMİ'NİN ORHON YAZITLARI ÜZERİNE ETİMOLOJİ DENEMELERİ

Engin ÇETİN*

Özet

Orhon Yazıtları'nın 1893'te V. Thomsen tarafından çözümlenmesinin ardından yazıtlarla ilgili olarak Osmanlı'da ilk çalışmayı yapanlar Necip Asım ve Şemsettin Sami'dir. Şemsettin Sami, 1903'te, Osmanlı Devleti'nde yazıtları bütünüyle okuyan ilk araştırmacıdır. Ancak ne yazık ki bu çalışması çeşitli sebeplerle 2011'e kadar yayımlanamamıştır. Şemsettin Sami eserini W. Radloff ve V. Thomsen'in okumaları üzerine kurmuştur. Bununla birlikte onları pek çok konuda eleştirmiştir. Bu çalışmada, Şemsettin Sami'nin etimoloji denemeleri ele alınmıştır. Divanü Lugati't-Türk'ün henüz bulunmadığı, çağdaş Türk dillerinin sözcük varlığının tam anlamıyla ortaya koyulmadığı dönemde Şemsettin Sami'nin çalışması kuşkusuz kayda değer. Ancak yanlış yorumlarının da olduğu bir gerçektir.

Anahtar sözcükler: Şemsettin Sami, Orhon Yazıtları, etimoloji.

Şemsettin Sami's Etymological Experiments on Orkhon Inscriptions

Abstract

After Orkhon Inscriptions had deciphered by V. Thomsen in 1893, Necip Asım and Şemsettin Sami worked in Ottoman Empire firstly. Şemsettin Sami studied completely for the first time in 1903. But this work published 2011. He built his work on W. Radloff and V. Thomsen's works. But he criticized on many issues him. Şemsettin Sami's etymological experiments were studied in this paper. Divanü Lugati't-Türk wasn't found and vocabularies of Turkic languages wasn't revealed in that period.

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ecetin@cu.edu.tr

Therefore Şemsettin Sami's work very important. But there were misinterpretations and it is reality.

Key words: Şemsettin Sami, Orhon Inscriptions, etimology.

1893'te V. Thomsen'in yazıtlarda kullanılan alfabeyi çözümlediğini bilim dünyasına duyurmasının hemen ardından başlayan Orhon Yazıtları'nın okunması ve anlamlandırılması çabası, 120 yılı aşkın bir zaman geçmiş olmasına karşın günümüzde hâlâ sürmektedir. Tanzimat döneminin en önemli aydınlarından biri olan Şemsettin Sami, V. Thomsen'in bildirisini sunmasından yaklaşık 10 yıl sonra, yani bundan yaklaşık 110 yıl önce W. Radloff'un ve V. Thomsen'in yayınlarını kullanarak Orhon Yazıtları'nı okuma çalışması yapan ilk Türk bilim adamıdır. Şemsettin Sami'nin bu çalışması Arnavutluk Devlet Arşivine getirilen fotokopiler arasında bulunarak 2011 yılında Mustafa Balcı tarafından Necip Asım'ın Orhun Abideleri ile birlikte yayımlanmıştır. Şemsettin Sami'nin bu çalışmasından söz eden ilk, Ağâh Sırrı Levend olmuştur. Levend, bu çalışmanın türlü nedenlerle tamamlanamamış olduğunu bildirmekle birlikte Balcı'nın yayınında tamamı bulunmaktadır (Levend 2010: 100). Dolayısıyla Şemsettin Sami, sağlığında eserini tamamlamış ancak bastıramamıştır (Balcı 2010: 2011).

Yazıtlarla ilgili olarak Türkiye'deki bilinen ilk çalışma 17 Şubat 1895 yılında *İkdam* gazetesinde imzasız olarak yayımlanan *Hutût-ı Kadîme-i Türkiyye* başlıklı uzunca bir yazıdır. Bu makalede yazıtlar ve yazıtlarda kullanılan alfabe hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş, W. Radloff'un eserinden ve alfabeyi çözümlleyen V. Thomsen'in, W. Radloff yayınındaki hataların tashihini de içeren bir eser yayımlamaya giriştiği bildirilmiş, V. Thomsen'in alfabe hakkındaki görüşleri üzerinde ayrıntılı biçimde durulmuştur. (Ercilasun vd. 1999: 410). Bu makalede yazar W. Radloff'un ve V. Thomsen'in eserlerini görmüştür. Radloff'un ilk okuma çalışması bilindiği gibi 1894'te yayımlanmıştır. V. Thomsen'in eserinin basım tarihi ise 1896'dır. 1895'te yayımlanan bu makalede V. Thomsen'in 1894 yaz başlarında tamamlanan ve sınırlı sayıda basılan 54 sayfalık birinci bölümünden yararlanılmıştır. 1894 yaz başlarında birinci bölümün baskısı tamamlanmış ve metinden oluşan ikinci bölümün baskısı işine girilmiştir ancak, V. Thomsen'in hastalanması dolayısıyla bu çalışmanın baskısı gecikmiştir. Sınırlı sayıda basılan birinci bölümün nüshaları Eylül 1894'te Cenevre'de toplanan X. Doğu Bilimciler Kongresi'ne gelen kimi bilim adamlarına verilmiş ve ayrıca kimilerine de gönderilmiştir (Ercilasun 1999: 411, 412; Thomsen 2002: 235, 236). Bu nüshalardan biri de Stokholm'deki Doğu bilimcileri Kongresi'ne katılan Ahmet Mithat'a, V. Thomsen'in kendisi tarafından verilmiş, Ahmet Mithat eseri Necip Asım'a o da Şemsettin Sami'ye vermiştir. Bu bilgilerden hareketle,

1895 yılının başlarında *İkdam* gazetesinde yayımlanan makalenin Necip Asım'a ya da Şemsettin Sami'ye ait olduğu düşünülebilir. Bilge Ercilasun'a göre bu yazıyı Necip Asım yazmıştır (Ercilasun 1999: 412).

Şemsettin Sami, eserini hazırlarken *Kamûs-ı Türkî*'de kullandığı çeviri yazı işaretlerine benzer bir düzen uygulamış, Radloff ve Thomsen'in metnini ünlüler açısından şu düzende aktarmıştır (Aşağıdaki tablo Balcı (2011: 145)'dan alınmıştır):

a: ʌ	}	ʌ	u, ou: و	}	>
ê: ˆ			o: ۇ		
i: ى	}	ʌ	ü, u: ۇ	}	ʌ
y: ى(I)			ö, eu: ۆ		

Yazar, 1903'te tamamlanan çalışmasında, W. Radloff ve V. Thomsen'in yayımlarından yararlanmış, kimi zaman onlara katılmadığı noktaları eserinde not etmiştir. Bu arada, çok sayıda okuma, anlamlandırma ve etimoloji denemesinde de bulunmuştur. Ancak şunu da hemen belirtelim ki bu denemeleri o günün koşullarında değerlendirmek gerekmektedir. Zira 1903 yılında ne Uygur metinleri ve *Divânü Lüğati'it-Türk* gibi tarihî Türk lehçelerinin söz varlığını büyük ölçüde yansıtan bir eser ne de çağdaş Türk dil ve lehçelerinin söz varlığını yansıtan çalışmalar ortaya koyulmuştu. Bu olumsuzluklara karşın yazarın kimi noktalarda üzerinde durulması gereken görüşleri ele aldığı görülmektedir. Yazar birçok sözcük hakkındaki görüşünü kendisinin de çalıştığı alan olan Çağataycadan verdiği örneklerle desteklemiştir. Bu çalışmada Şemsettin Sami'nin Orhon Yazıtları üzerine yaptığı etimoloji denemeleri üzerinde durulacaktır.

akaŋ [oglı **k(a)ŋın** t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)ñç KT D 5]¹ *akaŋ* lugati *peder* manasıyla kullanılıp ancak elsine-i turaniyenin hiçbirinde buna benzer bir lugat bulunmadığından manası ma'lûm olan "ağa" lugatinin şekli-i aslisi olmak muhtemeldir. Zira peder, ağa, bey, efendi demek hâlâ bugün dahi mer'î bir adettir. Ahirindeki ىن ise zamir-i gaibin mef'ûl haleti olup pederi gibi demektir.

altı çub [(a)ltı çub sogd(a)k t(a)pa sül(e)d(i)m(i)z KT D 32] Altı ağaç demek ise de bir memleket veya kavim ismi olduğu anlaşılıyor.

1 Etimoloji denemeleri verilirken Şemsettin Sami'nin okuyuşları madde başı olarak kabul edilmiş, ancak farklı okumalar nedeniyle okuyucunun kastedilen sözü kolay anlaması amacıyla köşeli parantez ([]) içinde ilgili sözün geçtiği cümle T. Tekin'e (2006) dayanılarak verilmiştir.

altızmak [tutzdı (e)kisin özi (a)ltızdı KT D 39] “altızmak” bizce de ma'lûm ve müsta'mel olan “alt”dan müştak olup alt etmek ve mağlub etmek demektir.

asra [üze kök t(e)ñri (a)sra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda KT D 1] sözcüğü ile *astar* müştak kabul edilmiştir.

balbal [k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)nka b(a)şl(a)yu b(a)z k(a)g(a)n(ı)g b(a)lb(a)l tikm(i)ş KT D 16] suret-i kıraati meçhul olup fakat her hâlde harekât-ı nakliye ile telaffuz olunan bu kelimenin manası matemci yani cenaze alayına riyaset eden adam demektir.

basmasar [üze t(e)ñri b(a)sm(a)s(a)r (a)sra yer t(e)l(i)nm(e)s(e)r KT D 22] “-sar” ile hitam bulan ve vaktiyle “gidiser” ve “kalısar” gibi bizce de müsta'mel olunmuş olan siganın manası zikri geçmesidir. “basmak” fiili ise “basmak” suretinde yazdığımız fiilin aynı olup burada “batmak” ve “düşmek” manasıyla müsta'meldir.

başgu [kültig(i)n b(a)şgu boz (a)t bin(i)p t(e)gdi KT D 37] Bu kelimeyi Radlof ile Tomsen Kültiginin boz atının olmak üzere nam suretinde kabul etmişler ise de “baş”dan müştak olarak “baştan, ihtida” veya “başka, diğer” manasına gelmesi ve ibtida bu ata yahut diğer bir boz ata bindiğine delalet etmesi de baîdü'l-ihhtimal değildir.

bay [çığ(a)ñ bod(u)n(u)g b(a)y kıl(ı)m KT D 29] Mukaddema bizce de kullanılan “bay” lüğatinin aynı olup zengin ve sahib-i servet demektir, “beg” lafzıyla münasebeti meşkûktür.

bilgi [(a)nça k(a)zg(a)n(ı)p bir(i)ki bod(u)n(u)g ot sub kılm(a)d(ı)m KT D 27] Eski Türk yazısında l (Y) ile r (ʀ) harflerinin müşabeheti münasebetiyle bu kelime “bilgi” veya “biriki” olmak ihtimali vardır. Birinci ihtimalde ma'lûm ve matuf ve İkincisinde birleşmiş müctemi' ve müttefik tercüme olunabilir. Her halde maksud Türk kavmidir.

birgerü [ilg(e)rü kıt(a)ñ t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa KT D 28] Bu dahi kurbiyet beyan eden “bir” ile “gerü”den mürekkep olup bir yere demektir.

bizge [türğ(i)ş k(a)g(a)n türük(ü)m(i)z bod(u)n(u)m(ı)z (e)rti bilm(e)dükin için : biz(i)ñe y(a)ñ(ı)ltukın için k(a)g(a)nı ölti KT D 19] yukarıda “yeriñe” tabirinde sağır kef ile görülen mef ul-i ileyh edatı burada kâf-ı arabî ile olduğundan ikisi de caiz midir yoksa birincisi yanlış mıdır?, Kestirilemez.

bolmazun [türük bod(u)n yok bolm(a)zun tiy(i)n KT D 11] Kurb-ı mahreç sebebiyle “س sin” yerine “ز ze” isti'mali bazen tecviz olunarak “bolmasun” yerine “bolmazun” kullanılmıştır.

boşgurmış [türük törüsün içg(ı)nm(ı)ş bod(u)n(u)g (e)çüm (a)pam törüsünçe y(a)r(a)tm(ı)ş **boşgurm(ı)ş** KT D 13] “boşgurmak” teheyüç etmek ve cesaretlendirmek demektir.

budun [türük **bod(u)n(i)ğ** ilin törüsün tuta berm(i)ş iti berm(i)ş KT D 1] “budun” ve “bütün” kavim ve ümmet ve cemaat demek olup bizce müsta’mel olan “bütün” lugati bundandır.

buluğ [tört **bul(u)ğd(a)k**ı bod(u)n(u)g kop (a)lm(ı)ş kop b(a)z kılm(ı)ş KT D 2] Bizim kullandığımız “bölük” lugatiyle bir olup kısım ve taraf ve cihet demektir.

bük [kün tugs(ı)kda **bükli** çöl(lü)g (i)l t(a)bg(a)ç tüpüt (a)p(a)r pur(u)m kırk(ı)z üç kırık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r kıt(a)ñ t(a)t(a)bı bunça bod(u)n k(e)l(i)p(e)n sıgtam(ı)ş yoglam(ı)ş KT D 4] zor ve kuvvete “bükli” kavi ve şedid demektir. Gariptir ki Çağataycada bile edat-ı nispet “lik” iken bu abidelerde bizim isti’malimiz gibi “li” suretinde kullanılıyor.

çölik [kün tugs(ı)kda **bükli çöl(lü)g** (i)l t(a)bg(a)ç tüpüt (a)p(a)r pur(u)m kırk(ı)z üç kırık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r kıt(a)ñ t(a)t(a)bı bunça bod(u)n k(e)l(i)p(e)n sıgtam(ı)ş yoglam(ı)ş KT D 4] çöle mensup ve badiye nişin ve bedevi demektir.

eçü apa [kişi oğlın ta üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n işt(e)mi k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş KT D 1] bu iki lugatin manasında Mösyö Thomsen ve Mösyö Radloff müttefik olmayıp her ikisi mütereddid bulunuyorlar. Mösyö Tomsen ikisini beraber “ecdad” manasıyla tercüme ediyor. Kanaatimce “ece” ve “açı” valde, büyük hemşire ve “abu” peder demek olduğuna bakılırsa vaktiyle cinse itibar olunmayarak akrabanın büyüğüne meselâ dedeye ve amucaya “eçü” denilmiş olması muhtemeldir.

er at [um(a)y t(e)g ög(ü)m k(a)tun kut(ı)ña in(i)m kül tig(i)n (e)r (a)t bultı KT D 31] Çağataycada dahi müsta’mel olduğu üzere “erat” terkibi ile hilde mürekkebi olan orduya delalet eder. Bu hâlde “ی دل و ب” fiili dahi yaftan manasıyla “bulmak” fiilinden masdardır. Mösyö (Tomsen) ise bu terkipteki “at”ı nam manasına alıp “ی دل و ب”yı da zamme-i mebsuta ile oldu diye tercüme ediyor ki maksadı validesine karşı erkek namını aldı demektir yani muhafızı oldu bu ise baîd ve indî bir tercümedir.

ıçgını [türük bod(u)n ill(e)dük ilin **ıçg(ı)nu** ıdm(ı)ş KT D 6] Fevt ve gaib diye tercüme olunan bu lüğatin aslı u iştikakı anlaşılmalıdır.

ıdmış [türük bod(u)n ill(e)dük ilin **ıçg(ı)nu ıdm(ı)ş** KT D 6] Burada bu fiil eylemek manasıyla kullanılıp ancak (t) yerine (d) ile isti’mal olunmuştur,

ıgar [**ıg(a)r** (i)ll(i)gde **ıg(a)r** k(a)g(a)nl(ı)gda yeg kılt(ı)m KT D 29] Aslı u iştikakı meçhul olup her hâlde muti’ ve sadık manasıyla müsta’mel bir sıfattır.

ıtmız [kültig(i)n(i)g (a)z (e)r(i)n (e)rtürü **ı(d)t(i)m(i)z** KT D 40] İtmek yerine burada harekât-ı sakîle ile “ıtmak” isti'mali garibdir.

idi [(e)kin (a)ra **idi** oks(u)z kök türük <iti> (a)nça ol(u)rur (e)rm(i)ş KT D 2] sahip ve malik demek olup oksuz yani silahsız. Sahipten maksat silah isti'maline muhtaç olmaksızın hüküm ve emreden demektir.

iki [(e)kin (a)ra kişi oğlu kılınmış KT D 1] “iki” ism-i adedinin ahirindeki “ئ” un asıl manası anlaşılmayıp burada “ikisi” makamında müsta'meldir.

ilbilge [k(a)η(i)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m **ilbilge** k(a)tun(u)g t(e)ηri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)nç KT D 11] Bu dahi alem olmakla beraber “il” ve “bilge” lafızlarından mürekkebe olup memleketin alimesi demektir.

ilgerü [**ilg(e)rü** kııt(a)n t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa KT D 28] Bu dahi ma'lûm “il” ile “gerü”den mürekkebe olup bizim tahfifen “ileri” dediğimiz lügatin aslıdır.

illig [t(e)ηri y(a)rl(ı)k(a)duk üçün **ill(i)g(i)g** (i)ls(i)r(e)tm(i)ş k(a)g(a)n(l)g(i)g k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(i)ş KT D 15] Bu tabirdeki “ilig” illi yani mülk ve devlet sahibi ve “kağanlık” hanlı yani kendine mahsus hanı olan müstakil kavim demektir. Ahirlerindeki ك ve “غ” mefûliyettir. ‘ilsiretmek’ ve “kagansıratmak” ise, zikri geçtiği üzere devletsiz ve hansız bırakmak demektir; yani mülkü olan hanları mülklerini alarak mülksüz ve kendilerine mahsus hanları olan akvamı hanlarını öldürerek hansız bırakmış.

ini [b(e)gl(e)ri bod(u)nı tüzs(ü)z üç(ü)n t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)g<in> üçün (a)rm(a)kçısın üçün **in(i)li** (e)çili kıkşürtükün üçün KT D 6] “ini” küçük birader ve eçi “büyük birader” olup “lı” edatına gelince Mösyö Tomsen ile Radlof bu bâbda dūr u dirâz ve te'vilata kalkışmissa da bizce bu tabir elyevm mevcut ve müsta'mel olup mesela irili ufaklı (mana iri ufak hep beraber ve birlik üstüne) deriz. Bu mealde büyük biraderler küçük biraderler hepsi beraber demektir. Zirde “belgi budunlug” tabiri de böyledir.

kara [türük **k(a)ra** k(a)m(a)g bod(u)n (a)nça tem(i)ş KT D 8] asıl bahrin zıddı olan “berri” manasına mevzu ise de avam-ı nas ve umum manasına da gelir ki burada manası maksuddur.

kışdımız [ol süg (a)nta yok **kışd(i)m(i)z** KT D 32] “kılmak” yerine birkaç yerde kullanılmış olan işbu “kışmak” fiilinin aslı anlaşılmalıdır.

kigürtig [bilge k(a)g(a)n(i)η(i)n (e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dgü (e)l(i)ne k(e)ntü y(a)η(i)lt(i)g y(a)bl(a)k **kigürt(ü)g** KT D 23] Mazinin müfred-i muhatab sigası olup giydirdik demektir ki mecazen isnad ettik makamında müsta'meldir.

kişürtükün [t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)g<in> üçün (a)rm(a) kçısının üçün in(i)li (e)çili **kikşürtükün** için KT D 6] Bu lugat elyevm Çağataycada müsta‘mel olan “kişeş” ya “kinigeş” aslından olup akd-i meclis ve meşveret demektir.

kisre [(a)nta **kisre** inisi (e)çisin t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç oğlu k(a)ñın t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç KT D 5] Sonra demek olan bu kelimenin suret-i iştikakı anlaşılamayıp son ve netice demek olan “kin” ile veya kesmek ve kat‘ etmek demek olan “kîsmek” ile münasebeti olmak mümkündür.

kop [tört bul(u)ñ **kop** y(a)gı (e)rm(i)ş sü sül(e)p(e)n dört bul(u)ñd(a) kı bod(u)n(u)g **kop** (a)lm(ı)ş **kop** b(a)z kılm(ı)ş KT D 2] Kullandığımız hep lugatinin aynı olup Çağataycada “köp” suretinde müsta‘meldir.

kög men [**kögm(e)n** yir sub id(i)s(i)z k(a)lm(a)zun tiy(i)n KT D 20] Bu iki lügat-i meçhulenin memleket ismi olarak mürekkeb bir alem teşkil ettikleri kabul olunmuş ise de mahalli pek de buna delalet etmiyor.

körgüñin [**kür(e)güñ(i)n** için ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n (e)rm(i)ş b(a)rm(ı)ş (e)dgü (e)l(i)ñe k(e)ntü y(a)ñ(ı)lt(ı)g KT D 23] “görmek”ten müştak olarak “görgü” bizde dahi olduğu gibi tecrübe demektir. Ahirindeki (كُورُ) hitap ve (كُورُ) mef üliyet içindir. Mösyö Tomsen bu lugata itaat manasını vererek itaatinden dolayı diye tercüme ediyor.

körlig [t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin **kürl(ü)g<in>** üçün (a)rm(a) kçısının üçün in(i)li (e)çili kikşürtükün için KT D 6] Bu lügatin ma‘nayı lugaviyesi ma‘lûm olup ancak burada mecazen emniyet ve itimat manasıyla kullanılmıştır zira insan emniyet ettiği adama körü körüne teslim olur.

kunçay [k(a)g(a)n (a)t bunta biz birt(i)m(i)z siñ(i)l(i)m **kunç(u)yg** birt(i)m(i)z KT D 20] Asl u iştikakı meçhul olan bu lügat zevce manasına gelir.

külig [bunça bod(u)n k(e)l(i)p(e)n sıgtam(ı)ş yoglam(ı)ş (a)nt(a)g **kül(ü)g** k(a)g(a)n (e)rm(i)ş KT D 4] Merd diye tercüme olunan bu lugatin asl u iştikakını bulamadık. Meğerki Çağataycada abd ve kul manasıyla kullanılan “külük” ile bir münasebeti olsun.

ökün [türük bod(u)n (e)rt(i)n **ökün** kür(e)güñ(i)n için ig(i)dm(i)ş bilge k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n (e)rm(i)ş b(a)rm(ı)ş (e)dgü (e)l(i)ñe k(e)ntü y(a)ñ(ı)lt(ı)g KT D 23] Bu kelimeyi mösyö (Tomsen) emir sigasiyle “nadim ol” diye tercüme ediyorsa da bize kalırsa, akıl demek olan “ök” ile maiyet beyan eder “نُ” edatından mürekkeb olup “akıl ile” yani “akılane” demek olsa gerektir. Mahallinde bu mana daha muvafıktır.

soña yışda [kırkız bodunug uda b(a)sdımız k(a)g(a)nın birle soña yışda sünüşdümüz KT D 35] Bu lugat sonra veyahut ahirinde, ötesinde

demektir. Yani sonra ormanında kavga ettik veya onun ahirinde ve ötesinde muharebe ettik erdik demektir.

tabgaç [öñre kün tugs(ı)kda bükli çöl(lü)g (e)l **t(a)bg(a)ç** tüpüt (a)p(a)r pur(u) m kırk(ı)z üç kırık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r kıt(a)ń t(a)t(a)bı KT D 4] hıdmet ve itaat ve perestiş etmek demek olan “tapmak” fiilinden müştak sıfat olup mahdûm ve metbû‘ ve muta‘ veyahut ma‘bûdî ve rabbani demektir ki her iki mana ile Çin halkına ve devletine itlâk olunurdu zira Türkler ekseriye Çin’e tabi idiler ve Çinliler kendi kendilerine semâî unvanını veriyorlar.

tapa [bod(u)n(u)g ig(i)d(e)yin tiy(i)n yır(ı)g(a)ru og(u)z bod(u)n **t(a)pa** ilg(e)rü kıt(a)ń t(a)t(a)bı bod(u)n **t(a)pa** bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç **t(a)pa** ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)rmi sül(e)d(i)m KT D 28] “tapa” karşı ve aleyhte manasıyla bir edat olup bizim “taban tabana zıt” dediğimiz tabirin aslı dahi “tapan” olsa gerektir.

teb [t(a)bg(a)ç bod(u)n **t(e)bl(i)gin** kürl(ü)g<in> üçün (a)rm(a)kçısıñ üçün in(i)li (e)çili kıkşürtükün üçün KT D 6] “teb” dost ve arkadaş ve teblık dostluk, ittifak demektir.

tirmiş kubartmış [ilg(e)rü kur(ı)g(a)ru sül(e)p **tirm(i)ş kubr(a)tm(i)ş** k(a) m(a)gı y(e)ti yüz (e)r bolm(ı)ş KT D 13] Bu iki fiilin mef’ûlü mahruk olup halkı toplamış ve kaldırmış yani ayaklandırmış demektir, “kubarmak” kaldırmak demek olup kubartmak [kubratmak] bunun müteaddîsidir. Bizim toz, duman, fırtına, kıyamet kopmak gibi tabirlerdeki fiil kesin kat‘i manasına gelen kopmak olmayıp buradaki “kopmak” yani kalkmak fiilinin aynıdır.

törü [kişi oğlın(a) üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n işt(e)mi k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş ol(u)r(u)p(a)n türük bod(u)n(ı)ñ ilin **törüsün** tuta birm(i)ş iti birm(i)ş KT D 1] kanun ve nizam demek olup İbrânîce “törü” ve torân” lugatiyle müşâhebeti garibdir.

turuk [biziñ sü (a)tı **toruk** (a)zıkı yok (e)rti KT D 39] “turmak” yani durmak fiilinden müştak olup duracak ve oturacak yer yani konak ve menzile demektir.

tutuk [(a)nta y(a)na kir(i)p türğiş k(a)g(a)n buyrukı (a)z **tutukug** (e)lgin tutdı k(a)g(a)nın (a)nta öltürtümüz ilin (a)ltımız KT D 38] “tutuk” bildiğimiz “tutmak” fiilinden müştak olarak esir demek olup (ع) veya (ع) edatı da edat-ı mef’ûliyettir.

tüzsüz [b(e)gl(e)ri bod(u)nı **tüzs(ü)z** üç(ü)n KT D 6] Burada “tüz” sıfat gibi kullanılmayıp masdariyet manasıyla isim gibi kullanılmayışla adalet ve doğruluk ve “tüzsüz” adaletsiz zalim demektir.

uda [kırkız bodunug **uda** b(a)sdımız k(a)g(a)nın birle soña yışda sünüşdümüz KT D 35] Bu edat üstüne ve üzerine demektir.

udışuru [bir (e)r(i)g ok(u)n urtı (i)ki (e)r(i)g **udş(u)ru** s(a)nçdı KT D 36] “uda” lafzının karşı demek olduğu geçmiştir. Ondan müştak olan “udışmak” karşılamak yani rast gelmek demektir.

ulur- [(e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(i)ş kişi oğlın ta üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n işt(e)mi k(a)g(a)n **ol(u)rm(i)ş ol(u)r(u)p(a)n** türük bod(u)n(i)ğ ilin törüsün tuta birm(i)ş iti birm(i)ş KT D 1] “ulu” sıfatından müştak olup büyümek ve mesned-i riyâset ve hanı geçmek demektir. Mösyö Tomsen bunu olurmak yani cülûs etmek manasıyla “olurmak” okur.

umduk [y(a)gı bol(u)p it(i)nü y(a)r(a)tunu **um(a)duk** y(a)na iç(i)km(i)ş KT D 10] Bu kelime cem’-i gaib suretinde tercüme olunursa da lafzen mütekellim cem’ine benziyor, acaba sahib-i eser kendini katarak mütekellim suretinde mi söylüyor yoksa bilmediğimiz bir suret-i ta’rif midir?

unuk [k(a)g(a)nı ölti buyrukı b(e)gl(e)ri y(e)me ölti **on ok** bod(u)n (e)mg(e) k körti KT D 19] Sevgili, mahbub ve aziz manasıyla kullanılan bu sıfatın aslı ve suret-i iştikakı anlaşılmalıdır.

urı [t(a)bg(a)ç bod(u)nka b(e)gl(i)k **urı** og(ı)lın kul boltı (e)şil(i)k kız og(ı) lın küñ boltı KT D 7] Bu lügatin *uruk* sıfatının aynı olduğu anlaşılıp asil ve necip demektir. Hafif hareketlerle “ürü” ve “ürü” âli ve bülent demektir ki onun da manası vardır.

yañıldıkın [türğ(i)ş k(a)g(a)n türük(ü)m(i)z bod(u)n(u)m(i)z (e)rti bilm(e) dükün üçün biz(i)ñe **y(a)ñ(i)ltukın** üçün k(a)g(a)nı ölti buyrukı b(e) gl(e)ri y(e)me ölti KT D 19] Bu siga garip görünüp (J) dan sonra (:) harfinin unutulmasıyla doğrusu “yañıldıkın” olsa gerektir ki bu da yukarıdaki “bilmedigin” sigasıyla aynıdır.

yaymak [y(a)r(a)kl(ı)g k(a)nt(a)n k(e)l(i)p **y(a)ña** (e)ltdi sün(ü)gl(ü)g k(a) nt(a)n k(e)l(i)p(e)n süre (e)ltdi KT D 23] neşretmek ve mecazen perişan edip dağıtmak demektir, “yaya” sigası siga-i istimrariye kipidir.

yeriñe [kur(ı)g(a)ru t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z kögm(e)n (a) şa kırk(ı)z : **yir(i)ñe** t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z KT D 17] Bizim “ñ” ile “yerine” dediğimiz tabir yerine eskiden muhatab gibi sağır kef ile “yeriñe” suretinde kullanılmış olması garip görünüyor.

yılsıg [KT D 26] “parlamak” demek olan “yılmak” fiilinden müştak olan bu sıfat parlak demektir.

yiçe [(e)çim k(a)g(a)n ol(u)r(u)p(a)n türük bod(u)n(u)g **yiçe** itdi <**yiçe**> ig(i)t(t)i KT D 16] Bu lügatin asıl manası anlaşılmalıyıp “yiçe” “iyice” demek olsa gerektir.

yolukıñın [bilm(e)dük üç(ü)n **y(a)bl(a)k(ı)ğ(ı)n** üç(ü)n (e)ç(i)m k(a)g(a) n uça b(a)rdı KT D 24] Mösyö (Tomsen) bu lügati “yblkıñn” suretinde zabt edip manasına bakılırsa doğrusu böyle olsa gerektir.

yoŋ- [in(i)li (e)çili kikişürtükün üçün b(e)gli bod(u)nılg **yoŋ(a)şurtukın** üçün türük bod(u)n ill(e)dük ilin ıçg(ı)nu ıdm(ı)ş KT D 6] nifak ve tefrika demek olup “ş” dahi müşareket için olmağıla “yoŋşurmak” nifak ve münazaa edip uyuşamamak demektir.

yorçın [oŋ totok **yurçın** y(a)r(a)kl(ı)g (e)l(i)g(i)n tutdı y(a)r(a)kl(ı)gdı k(a)g(a)nka (a)nçul(a)dı KT D 32] “yoriç” yürüden ve sevk eden yani kâid ve kumandan demektir, “յ” edatı mef üliyetir.

Sonuç

Şemsettin Sami'nin, V. Thomsen'in 1893'te Türk runik harflerini çözümlemesinden yaklaşık 10 yıl sonra 1903'te tamamladığı Orhon Yazıtları metin yayını doğal olarak W. Radloff ve W. Thomsen'in yayınlarına dayanmakla birlikte Şemsettin Sami'nin önerdiği okuma, anlamlandırma ve etimoloji önerileri dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda üzerinde önemle durulması gereken konulardır. Yazar, kimi noktalarda kendisinden önceki iki araştırmacıya katılmadığını belirtmiştir. Örneğin, *inili eçili* ile ilgili dipnotunda şöyle demektedir: *ini* [KT D 6] sözcüğüne ilişkin “ini” küçük birader ve eçi “büyük birader” olup “lı” edatına gelince Mösyö Tomsen ile Radlof bu bâbda dūr u dirâz ve te'vilata kalkışmissa da bizce bu tabir elyevm mevcut ve müsta'mel olup mesela irili ufaklı (mana iri ufak hep beraber ve birlik üstüne) deriz. Bu mealde büyük biraderler küçük biraderler hepsi beraber demektir. Zirde “begli budunlug” tabiri de böyledir. Ayrıca, KT D 6'daki *armakçısın* sözü ile ilgili olarak söylediği “bu tabiri Mösyö Tomsen talep manasıyla “aramak”tan müştak addedip ancak suret-i teşkili biraz garip görünüyor. Mösyö Radlof ise efsun demek olan (arbag) lugatinden addedip (b) nin (m)ye tahvilini kabul ediyor ki bu suret lafzen ve manen ba'iddir,” türünden ifadelerle kimi konular hakkındaki düşüncesini açıklıkla dile getirmiştir.

Yazarın etimoloji denemelerinin bir bölümünün bugün de geçerliliğini sürdüren doğru tespitler olduğunu söylemek mümkündür. Bu görüşler çoğunlukla, yapısı ve kökeni bilinen sözlerden, sorunsuz, o dönemde “müsta'mel” olan sözlerle ilgilidir. Ancak, yukarıda da değinildiği gibi, günümüzde bile pek çok çözülemeyen noktayı barındıran yazıtlar, o dönemde Türkçenin tarihî dönemlerinin gramer yapısını ve söz varlığını ortaya koymak mümkün olmadığından yazıtların gramer yapısı ve söz varlığı üzerinde kimi yanlış tespitlerin yapılması kaçınılmazdır. Şemsettin Sami, o dönemin dilcilik anlayışıyla çok sayıda tespitte bulunmuştur. Bu etimoloji denemelerini kısaca şöyle tasnif edebiliriz:

Şemsettin Sami, kimi Türkçe sözcüklerin yabancı kökenli sözlerle müştak olduğunu öne sürmüştür: KT D 1'deki *asra* sözcüğünün *astar* sözüne

dayandırılması günümüz Türk dili araştırmaları açısından kabul edilemeyecek bir öneridir. Yazar, yazıtlardan önce *Kamus-ı Türki*'de de aynı düşünceyi öne sürmüştür.

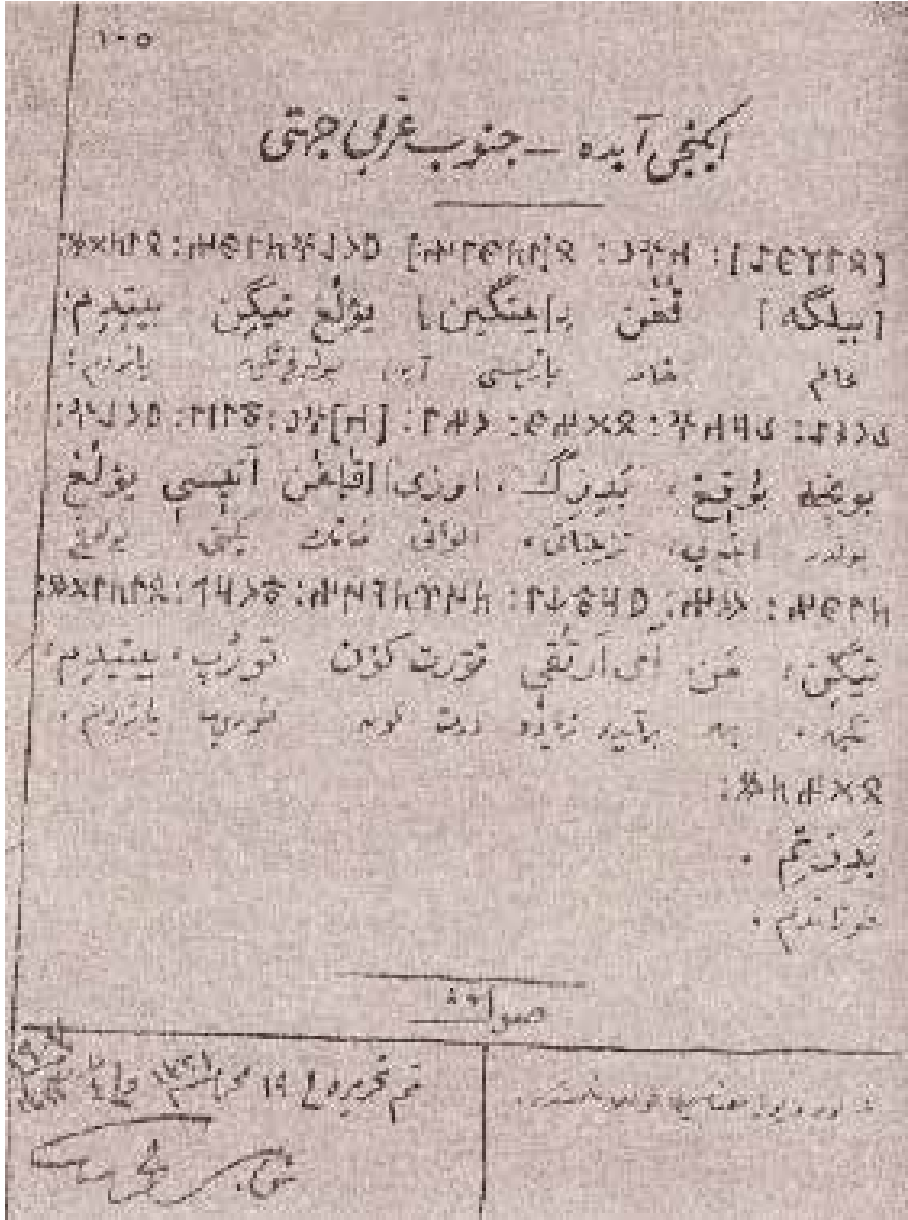
Şemsettin Sami, yazıtların söz varlığı üzerindeki etimoloji denemelerinde kalın ünlü sözüklerle ince ünlü sözüklerin müştak olduğunu öne sürmesi konuyla ilgili dikkat çeken noktadır. Buna örnek olarak *süçig* sözükünün *sucuk* sözüyle, *buluş* sözükünün *bölük* sözüyle, *budun* (günümüzde pek çok araştırmacıya göre *bodun*) sözünün *bütün* sözüyle birleştirilmesi gösterilebilir. Kalın sıradan ünlü bulunduran bir sözükün ünlülerinin ince sıradan ünlülere; ince sıradan ünlü bulunduran bir sözükün de kalın sıradan ünlülere dönüşmesi Eski Türkçe döneminden başlayarak kalınlık incelik uyumuna sıkı sıkıya bağlı olan Türkçe için oldukça ender karşılaşılan bir durumdur. Bu ses olayı bilindiği gibi, içinde ç, ř, y ünsüzlerini bulunduran ve çoğunlukla tek heceden oluşan sözükler için geçerlidir.

Bunun yanında, köken bağı olmamakla birlikte anlam yakınlığı nedeniyle ya da anlam yakınlığı kurularak sözüklerin müştak kabul edildiği durumlar söz konusudur. Buna *ulurmak* (olurmak) sözükünün *ulu* adıyla, *kisre* edatının *kes-* fiiliyle, *kara bodun ya da kara kamag bodun* yapısındaki *kara* sözükünün *kara* “yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak” sözüyle ortak kabul edilmesi örnek olarak gösterilebilir.

Şemsettin Sami, kimi örneklerde de sözükü farklı biçimde okuyup anlamlandırarak sözükün kökünü farklı olarak göstermiştir. Örneğin, *kaş* sözükü *akaş* biçiminde okunmuş ve Türkçe *aka* (TT *ağa*) sözüyle ortak gösterilmiştir. Buna benzer biçimde KT D 11'deki ilteriş sözü Thomsen'e bağlı olarak *ilteres* biçiminde okunmuş ve *il* “memleket” ile *teres* “vahşi, sert” sözüklerinin birleşiminden oluşan ve “memleketin cesuru” anlamında bir birleşik sözden söz edilmiştir.

Şemsettin Sami'nin *Orhun Abideleri* eserinin ilk sayfası (Balci 2011: 147)

Şemsettin Sami'nin *Orhun Abideleri* eserinin son sayfası (Balçı 2011: 148)

Kaynaklar

- ÁRPÁD, Berta (2004), *Szavaimat jól halljátok... A türk és uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged.
- ___ (2008) *Sözlerimi İyi Dinleyin (Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını)*, (çev.: Emine Yılmaz), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BALCI, Mustafa (2011), *Orhun Yazıtları, Türkçedeki İlk Çalışmalar*, Çizgi Yayınları, Konya.
- ERCİLASUN, Bilge (1999), “Orhun Abideleri Hakkında Türkiye’deki İlk Bilgiler”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 409-422.
- ERGİN, Muharrem (1996), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KONONOV, A. N. (1980), *Grammatika Yazıka Tyurskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX VV*, Leningrad.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (2010), *Şemsettin Sami*, Can Yayınları, Ankara.
- MALOV, S. E. (1951) *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva.
- NADALYAEV, V. M. vd., *Drevnetyurskiy Slovar’*, Leningrad: Akademia Nauk SSSR,
- NASILOV, V. M. (1960), *Yazık Orxono-Eniseyskih Pamyatnikov*, Moskva.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), “*Eski Türk Yazıtları*”, Ankara: 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayınları, Yenilenmiş İkinci baskı, İstanbul.
- RADLOFF, Wilhelm (1895), *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*, St.-Petersburg.
- ___ (1897), *Die alttürkische Inschriften der Mongolei (Neue Folge)*, St.-Petersburg.
- TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- ___ (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- ___ (2006), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- THOMSEN, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (çev.: Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.